

INSTYTUT HISTORYCZNY UNIwersYTETU WROCLAWSKIEGO
WROCLAWSKIE TOWARZYSTWO MIŁOŚNIKÓW HISTORII

Wschodnie losy Polaków

Pod redakcją
Stanisława Ciesielskiego

PRACE HISTORYCZNE
XXIV
Wrocław 1997

SPIS TREŚCI

Przedmowa.....	5
----------------	---

STUDIA

Grzegorz Hryciuk, Zmiany demograficzne ludności polskiej we Lwowie w latach 1931-1944	7
Aleksander Srebrakowski, Liczba i rozmieszczenie Polaków w Estonii.....	77
Stanisław Ciesielski, Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940-1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań.....	85

MATERIAŁY

Małgorzata Ruchniewicz, „Nie jestem całkiem zapomniana...” Listy Jadwigi i Bolesława Haberów z obozów i zesłania w ZSRR w latach 1946-1955.....	117
Wykaz skrótów	167

LICZBA I ROZMIESZCZENIE POLAKÓW W ESTONII

Mimo że Estonia jest państwem położonym blisko Polski a stosunki polityczne między obu krajami były przed wojną bardzo poprawne czy wręcz przyjazne, wiedza przeciętnego Polaka o niej jest niewielka. Co gorsza, nasza ignorancja w kwestii żyjących tam Polaków jest jeszcze większa. Celem niniejszego artykułu jest zmiana tego stanu rzeczy przynajmniej w kwestii określenia liczby Polaków mieszkających w Estonii.

Do tej pory polscy autorzy, którzy pisali na temat estońskiej Polonii, odwoływali się głównie do raportów naszej służby dyplomatycznej oraz artykuł zamieszczonych w przedwojennym czasopiśmie fachowym „Sprawy Narodowościowe”, w niewielkim zaś stopniu wykorzystywali estońskie czy niemieckie publikacje statystyczne dostępne w Tallinie¹.

*

Na położenie ludności polskiej w Estonii znaczny wpływ miała I wojna światowa oraz przewrót bolszewicki w Rosji. Przed wojną liczba Polaków na terenach objętych późniejszymi granicami niepodległej Estonii sięgała 20 tys. osób². Jednak w wyniku wojny i rewolucji przedwojenna kolonia polska w guberni liwlandzkiej znacznie się skurczyła i w dużej mierze zmieniła swój skład społeczny. Kraj ten opuścili właściwie wszyscy, którzy mieli rodziny w odrodzonej Polsce i czuli potrzebę łączności z zasadniczym trzonem swojego narodu, pozostali zaś ci, którzy zdążyli się w dużym stopniu zasymilować lub którym zabrakło środków, aby ruszyć do ojczyzny. Sytuacja tych, którzy pozostali, nie była najlepsza. W znacznym stopniu była to ludność słabo wykształcona – głównie robotnicy – pozbawiona właściwie przywództwa w postaci własnej inteligencji. Co więcej była to społeczność bardzo nieliczna. W trakcie pierwszego spisu ludności, jaki przeprowadzono w Estonii dnia 28 XII 1922 r. wykazano mniej niż tysiąc Polaków³. Przez następ-

¹ Zob.: J.Albin, *Liczba, rozmieszczenie i aktywność narodowa Polaków w Estonii, Finlandii i Szwecji do II wojny światowej*, [w:] *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, cz. II pod red. W.Wrzesińskiego, Wrocław 1981; E.Kołodziej, *Dzieje Polonii w zarysie 1918-1939*, Warszawa 1991; J.Byczkowski, *Polska mniejszość narodowa w krajach nadbałtyckich w latach 1918 - 1940*, [w:] *Polonia w Europie*, pod red. B. Szydłowskiej-Cegłowej, Poznań 1992, s. 675-689.

² P.Ładykowski, *Polonia estońska*, „Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska” 1997, nr 6, s.9.

³ *Rahva demograafiline koosseis ja korterilud Eestis 1922 a. Üldrahvalugemise anmed*, Vihk I, Tallinn 1924, s. 23.

ne 77 lat ich liczba się potroiła, dało to jednak jedynie 3 tys. osób w roku 1989. Zmianę liczby Polaków w Estonii ilustruje tabela 1.

Tab. 1. Liczba Polaków w Estonii według danych spisów ludności przeprowadzonych w latach 1922-1989

Rok	Liczba Polaków	Odsetek Polaków w ogólnej liczbie mieszkańców
1922	969	0,09
1934	1608	0,14
1959	2256	0,19
1970	2651	0,20
1979	2897	0,20
1989	3008	0,19

Źródła: *Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis 1922 a. Üldrahvalugemise anmed* Vihk I, Tallinn 1924, s. 23; *Rahvastikuprobleeme Eestis. II Rahvaloenduse tulemusi*, Vihk IV, Tallinn 1937, s.24; *Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda*. Tom IV, *Nacyonalnyj sostaw nasielenija SSSR, sojuznych i awtonomnych riespublik, krajew, oblastiej i nacyonalnych okrugow*, Moskwa 1973, s. 223; *Nacyonalnyj sostaw nasielenija SSSR. Po dannym wsiesojuznoj perepisi nasielenija 1989 g.*, Moskwa 1991, s.88-89.

To głównie z powodów wymienionych wyżej do roku 1928 w Estonii nie było żadnej polskiej organizacji, dopiero w dniu 28 marca 1928 r. grupa zapaleńców powołała w Tartu do życia Związek Polski „Jutrzenka”⁴, będący pierwszą polską organizacją społeczno-kulturalną. Członkami tej organizacji byli początkowo jedynie jej założyciele, których warto tu przypomnieć. Byli nimi: A. Griszan, M. Griszan, S. Siekierzycki, M. Dmochowski, O. Ostrowski, E. Ostrowski, E. Ostrowska, J. Strazda, P. Parakiewicz, A. Rożnowski, O. Riachny, A. Sapiecha, S. Leszczyński, J. Szczepkowski, D. Kozłowski, A. Kessler, A. Turek, B. Buchtiar, A. Szyszkińska i B. Żurawska⁵. Nazwę organizacji zaproponowała Emilia Ostrowska. Siła stowarzyszenia, które liczyło 26 członków i to w większości niezamożnych, była stosunkowo niewielka. Co więcej, w i tak nielicznej grupie doszło szybko do rozłamów na tle ambicjonalnym czego efektem było powołanie w roku 1929 Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego w Dorpacie⁶, które będąc organizacją bardzo efemeryczną przetrwało jedynie do 13 III 1935 r., kiedy zostało rozwiązane⁷.

Inicjatywa Polaków z Tartu pobudziła do działania także innych przedstawicieli estońskiej Polonii. W 1930 r. powołano do życia Związek Narodowy Polaków w Estonii, który miał główną siedzibę w Tallinie. Należało do niego 150 osób i posiadał on dwa oddziały, w Tartu⁸ i Narwie⁹. W tym ostatnim mieście Związek

⁴ E. Skomorowski, *Związek Narodowy Polaków »Jutrzenka« w Tartu*, „Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński” 1937, nr 2/3, s. 29.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Dorpat to niemiecka odmiana nazwy Tartu, którą stosowali także Polacy.

⁷ E. Skomorowski, *op. cit.*, s. 30.

⁸ Ponieważ w Tartu już wcześniej powołano Związek Narodowy Polaków „Jutrzenka”, po utworzeniu w 1930 r. Związku Narodowego Polaków w Estonii 20 marca 1932 r. przemianowano go na Oddział Polskiego Związku Narodowego „Jutrzenka”.

⁹ *Emigracja polska w Estonii*, „Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński” 1938, nr 6/7, s.47.

Tab. 2. Liczba Polaków w poszczególnych powiatach Estonii według danych spisu ludności z dnia 28 XII 1922 r.

Powiat	Liczba kańców	Liczba Polaków					
		Ogółem	Odsetek kańców	W miastach i miasteczkach		Na wsi	
				Liczba osób	Odsetek mieszkańców	Liczba osób	Odsetek mieszkańców
Harjumaa	219654	417	0,19	383	0,31	34	0,04
Järvamaa	58211	43	0,07	7	0,09	36	0,07
Läänemaa	75911	23	0,03	19	0,33	4	0,01
Pärnumaa	94014	41	0,04	28	0,12	13	0,02
Petserimaa	60848	12	0,02	2	0,10	10	0,02
Saaremaa	51157	5	0,01	3	0,09	2	0,00
Tartumaa	176096	147	0,08	126	0,22	21	0,02
Valgamaa	39690	36	0,09	27	0,24	9	0,03
Viljandimaa	77013	47	0,06	3	0,02	44	0,07
Virumaa	149273	172	0,12	81	0,20	91	0,08
Vorumaa	82860	10	0,01	2	0,03	8	0,01
Ogółem	1107059	969	0,09	689	0,23	280	0,03

Źródło: 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed. Viik II. Üleriikline kokkuvõte. Tabelid*, Tallinn 1924, s.28-29.

Tab. 3. Liczba Polaków w poszczególnych powiatach Estonii według danych spisu ludności z dnia 1 III 1934 r.

Powiat	Liczba miesz- kańców	Liczba Polaków					
		Ogółem	Odsetek miesz- kańców	W miastach i miasteczkach		Na wsi	
				Liczba osób	Odsetek mieszkańców	Liczba osób	Odsetek mieszkańców
Harjumaa	243122	743	0,31	683	0,44	60	0,07
Järvamaa	58954	33	0,06	14	0,14	19	0,04
Läänemaa	75039	29	0,04	12	0,20	17	0,02
Pärnumaa	94653	81	0,09	61	0,24	20	0,03
Petserimaa	64712	56	0,09	24	0,56	32	0,06
Saaremaa	55851	17	0,03	10	0,22	7	0,01
Tartumaa	181296	214	0,12	157	0,23	57	0,05
Valgamaa	39278	51	0,13	38	0,28	13	0,05
Viljandimaa	74993	44	0,06	18	0,11	26	0,04
Virumaa	146318	305	0,21	189	0,48	116	0,11
Vorumaa	83145	28	0,03	12	0,16	16	0,02
Ogółem	1126413	1608	0,14	1218	0,35	390	0,05

Źródła: *Bevölkerungsstatistik Estlands*, Berlin 1942, s. 3, 7; *Rahvastikuprobleeme Eestis. II Rahvaloenduse tulemusi*, Viik IV, Tallinn 1937, s.24.

Polaków założono 16 sierpnia 1930 r. Członkowie tego oddziału pracowali w trzech sekcjach: Kulturalno-Oświatowej, Towarzyskiej i Młodzieżowej¹⁰. Niestety, ze względu na niewielką zamożność czy wręcz ubóstwo członków związek apelował na łamach prasy o pomoc z kraju w celu uzupełnienia zbiorów polskiej biblioteki w Narwie, co dawało szansę podjęcia pracy kulturalno-oświatowej na rzecz ludności polskiej¹¹. Przy Związku Narodowym Polaków w Estonii afiliowany był także Związek Harcerstwa Polskiego, którego członkami w całym kraju było 70 osób. W roku 1933 Związek Narodowy Polaków w Estonii liczył 205 członków, z czego 90 w Tallinie, 70 w Tartu i 45 w Narwie¹².

Takie rozlokowanie oddziałów Związku Narodowego Polaków w Estonii było konsekwencją rozmieszczenia ludności polskiej w tym kraju. Według danych dwóch przedwojennych spisów ludności Estonii (zob. tab. 2 i 3) Polacy mieszkali głównie na północy kraju (powiat Harjumaa z miastem Tallin i powiat Virumaa z miastami Narwa i Rakvere) oraz na wschodzie (powiat Tartumaa z miastem Tartu). Większość Polaków mieszkała w miastach, a nie na wsi i odsetek ten wzrastał z 71% w 1922 r. do 75,5% w 1934 r.

Tab. 4. Liczba Polaków w niektórych miastach Estonii, według danych spisów ludności z lat 1922 i 1934

Miasto	Liczba Polaków	
	1922 r.	1934 r.
Tallin	383	599
Narva	69	162
Nomme	8	82
Petseri	2	24
Parnu	18	34
Rakvere	7	13
Tartu	126	144
Valga	27	35
Viljandi	1	13

Źródła: *Rahvastikuprobleeme Eestis. II Rahvaloenduse tulemusi*, Vihk IV, Tallinn 1937, s.24; 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed*. Vihk IV. *Viru maakond*, Tallinn 1924, s.8; 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed*. Vihk VI. *Harju maakond ja Tallinna linn*, Tallinn 1924, s.10; 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed*. Vihk X. *Tartu ja Valga maakonnad*, Tallinn 1924, s. 14, 16; 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed*. *Pärnu maakond*, Tallinn 1923, s. 24; 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed*. Vihk IX. *Viljandi maakond*, Tallinn 1924, s. 24; 1922 a. *Üldrahvalugemise anmed*. Vihk II. *Üleriikline kokkuvõte. Tabelid*, Tallinn 1924, s.29.

Największym skupiskiem ludności polskiej w Estonii był stołeczny Tallin, w którym liczba tej ludności stale rosła (zob. tab. 4). Mimo wzrostu bezwzględnej liczby Polaków w Tallinie ich procent w stosunku do reszty rodaków w Estonii malał. W 1922 r. stanowili oni 39,5 % estońskiej Polonii, zaś w 1934 r. już tylko 37,3%. Nie zmienia to jednak faktu, że stolica była nadal największym skupiskiem Polaków i tam było centrum polskiego życia kulturalnego. W latach dwudziestych prowadzono np. w Tallinie w każdą niedzielę kilkugodzinne pogadanki na temat

¹⁰ A.Wejkszan, *Związek Polaków w Narwa*, „Przegląd Polsko-Fiński-Estoński” 1937, nr 4, s.28.

¹¹ *Ibidem*.

¹² E.Kołodziej, op.cit., s. 191.

historii oraz geografii Polski¹³. Następnie utworzono w mieście polski chór, teatr amatorski, a także – tak jak w innych ośrodkach – polską bibliotekę¹⁴.

Tab. 5. Liczba dzieci urodzonych przez Polki z Estonii w latach 1958 – 1990

	1958-1960	1961-1968	1969-1975	1985-1987	1988-1990
Liczba wszystkich dzieci urodzonych przez Polki	143	24646	47223	163	152
Liczba dzieci urodzonych przez Polki mające męża Polaka		94243	165183	9	5
Liczba dzieci urodzonych przez Polki mające męża innej narodowości	105	13552	21792	1254	147
Odsetek dzieci urodzonych przez Polki mające męża innej narodowości	73,4%	81,6%	88,7%	94,5%	96,7%

Źródło: *Statistika aastaraamat 1991*, Tallinn 1991, s. 17.

Charakterystyczna dla społeczności polskiej w Estonii była przewaga liczebna mężczyzn (54%) nad kobietami¹⁵. Tak było przynajmniej w roku 1922. Niestety dla roku 1934 nie mam odpowiednich danych. Znaczną część Polaków w tym kraju stanowili pracownicy sezonowi, którzy korzystali z koniunktury gospodarczej panującej w Estonii w latach trzydziestych. Właśnie na tej fali, na przykład w 1937 r. przybyła do Estonii ogromna rzesza – jak na tamtejsze warunki – polskich robotników sezonowych. 700 osób zostało zatrudnionych w rolnictwie, zaś 220 górników znalazło pracę w kopalni łupku bitumicznego w Kiviõli¹⁶. Ci ostatni przyjechali tam z okolic Olkusa, Częstochowy oraz Poznania i w znacznej mierze byli reemigrantami z Francji i Belgii. Wielu górników po krótkim czasie, w związku z niskim poziomem technicznym estońskich kopalń, wróciło do kraju, jednak 50 osób postanowiło sprowadzić do Estonii swoje rodziny licząc na dłuższy pobyt w tym kraju. W konsekwencji na początku 1938 r. sprowadzono do Kiviõli nauczyciela Polaka, który zorganizował pierwszą polską szkołę powszechną (czteroklasową) w Estonii¹⁷. W roku szkolnym 1938/1939 uczęszczało do niej 31 polskich dzieci¹⁸. W związku z koniunkturą gospodarczą rząd estoński rozpatry-

¹³ E.Zdrojewski, *Szkolnictwo polskie na obczyźnie*, „Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji” 1927, nr 1, s. 134.

¹⁴ E.Kołodziej, *op. cit.*, s. 191.

¹⁵ *Rahva...*, s. 23.

¹⁶ B.D., *Estonia nowym terenem dla polskiej emigracji*, „Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński” 1938, nr 6/7, s. 16; *Sezonowa emigracja robotników polskich do Estonii*, „Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński” 1937, nr 5, s. 44–45.

¹⁷ B.D., *loc. cit.*; E.Kołodziej, *op. cit.*, s. 191.

¹⁸ E.Kołodziej, *op. cit.* Autor cytowanego już artykułu *Estonia nowym terenem dla polskiej emigracji* podaje na s. 17, że w roku 1938 r. uczęszczało do tej szkoły przeszło 40 polskich dzieci.

wał w 1937 r. sprowadzenie w następnych latach kolejnych robotników sezonowych z Polski. Ze względu na opory części polityków postanowiono tę sprawę załatwiać na szczeblu resortowym. Wyznaczono więc do tego Estońską Izbę Rolniczą, która oceniała, że dla dalszego normalnego rozwoju rolnictwa w tym kraju potrzeba będzie jeszcze 15 000 robotników rolnych¹⁹, jednak zapotrzebowanie, które skierowano do Polski, opiewało na 5 tys. osób w 1938 r. i 6,4 tys. osób w 1939 r.²⁰ Z planowanej liczby na lato 1938 r. przybyło do Estonii 4 tys. polskich robotników, z których na miejscu pozostało do następnego roku około 1/4, co oczywiście wpłynęło na zwiększenie liczby Polaków w tym kraju. Na początku roku 1939 strona polska szacowała liczbę Polaków w Estonii na około 1,5 tys. osób²¹.

II wojna światowa przyniosła kolejne radykalne zmiany. Wielu Polaków zginęło, inni zaś skorzystali z powojennej możliwości wyjazdu do Polski w ramach repatriacji, natomiast w Estonii będącej teraz jedną z republik radzieckich zaczęli się osiedlać Polacy z innych części ZSRR. Był to wynik popieranej przez władze w Moskwie migracji zarobkowej, która w konsekwencji miała doprowadzić do rozmycia charakteru narodowościowego poszczególnych republik radzieckich. Szczególnie narażone na konsekwencje takiej polityki były republiki nadbałtyckie, gdzie poziom życia w stosunku do reszty Związku Radzieckiego był znacznie wyższy. Wydaje się, że właśnie głównie tym czynnikiem należy tłumaczyć gwałtowny wzrost liczby Polaków w powojennej Estonii.

Oczywiście, podobnie jak przed wojną społeczność polska była narażona na asymilację w wyniku nagminnych małżeństw mieszanych. Już przed wojną był to znaczący problem, jednak od lat pięćdziesiątych proces ten osiągnął zatrważające rozmiary. Od 1958 r. do 1990 r. procent dzieci urodzonych przez Polki mające męża innej narodowości wzrósł z 73,4 % w 1958 r., do 96,7 % w 1990 r.²² Proces tych zmian ilustruje szczegółowo tabela 5. Co gorsza, zauważalny jest także proces zmniejszania się liczby urodzonych dzieci wśród Polek, i to obojętnie czy mają one męża Polaka, czy też nie. Gdyby taki trend utrzymywał się nadal, należy przypuszczać, że w ciągu najbliższych kilkunastu lat może dojść do zniknięcia Polaków z Estonii jako pewnej grupy narodowościowej, a jedynie pozostanie pewna, niewielka liczba osób mających świadomość polskich korzeni.

Zdając sobie sprawę z takich zagrożeń estońscy Polacy starają się aktywnie działać na rzecz utrwalania w swoim środowisku kultury polskiej i języka. Przy odpowiedniej pomocy z kraju jest szansa na częściowe niwelowanie w ten sposób niekorzystnych procesów asymilacyjnych i wynaradawiania się tamtejszej Polonii. Na razie główny ciężar tej pracy spoczywa na Związku Polaków w Estonii „Polonia”. Organizacja ta kontynuuje tradycje przedwojennego Związku Narodowego Polaków w Estonii. Wcześniej, jeszcze w ostatnich latach istnienia imperium sowieckiego funkcjonowało ono jako Towarzystwo Kultury Polskiej „Polonia”, jednak po odzyskaniu niepodległości przez Estonię, na walnym zebraniu towarzystwa w dniu 18 III 1995 r. prze-

¹⁹ B.D., *loc. cit.*

²⁰ E.Kołodziej, *op. cit.*, s.193.

²¹ *Ibidem*

²² *Statistika aastaraamat 1991*, Tallinn 1991, s. 17.

kształcono je w Związek Polaków w Estonii „Polonia”²³. Jak ta organizacja poradzi sobie ze stojącymi przed nią problemami, pokażą już najbliższe lata. Miejmy nadzieję, że uda się estońskim Polakom pogodzić dążenie do odrodzenia i zachowania polskości w swoim środowisku z lojalnością wobec państwa, którego są obywatelami.

²³ (r), *Zmiany w Tallinie*, „Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska” 1995, nr 3-4, s. 23.